

ADRIANA FERENČÍKOVÁ

Jazykovedný ústav Ľudovíta Štúra Slovenskej akadémie vied

Panská 26, 811 01 Bratislava

tel. +421 2 544 31 762

e-mail: adriana.ferencikova@juls.savba.sk

NIEKTORÉ TYPY NEZHODNÉHO PRÍVLASTKU V SLOVENSKÝCH NÁREČIACH*

KLÚČOVÉ SLOVÁ: slovenské nárečia, syntaktický výskum, jazykový atlas, lingvistická geografia.

SŁOWA KLUCZOWE: dialekty słowackie, badania składni, atlas językowy, geografia lingwistyczna.

KEYWORDS: Slovak dialects, syntactic research, language atlas, areal linguistics.

SOME TYPES OF APPOSITIONAL ADJECTIVE IN THE SLOVAK DIALECTS

ABSTRACT: The project named *The Atlas of the Slovak Language* is supposed to be completed by volume, which will reveal geographical differences in appropriate syntax. The method of reliable field data collection has proved unsuccessful when researching the syntax of dialects. An undistorted picture of systematic elements in dialectal syntax can be obtained through analyses of complex dialectal texts representing the entire Slovak language territory. This method facilitates not only resuming those syntactical structures which are typical for dialectal speech, but also ascertaining their frequency in comparison with equal units. This approach is recommended also for collected initial materials serving as base for the syntactic volume of the *Atlas*. Researching several particular types of the infinitive attribute, as well as the appositional attribute with verbal substantive which are components of the syntactic system of a great part of the Slovak dialects, but which, nevertheless, had not found their way into literary language, we have decided to use an analysis of complex dialectal texts.

* Príspevok je súčasťou riešenia projektu VEGA 2/0104/18 Slovánský jazykový atlas – odraz prirodzeného vývinu jazyka.

Podľa autora koncepcie *Atlasu slovenského jazyka* (ASJ) Jozefa Štolca má tento projekt završiť osobitný – piaty – syntaktický zväzok. Jeho základným poslaním má byť ozrejenie vzťahu slovenskej syntaxe k syntaxi iných slovanských jazykov (pozri Štolc 1967). Azda aj preto do *Inventára syntaktických javov v slovenských nárečiach*, pomocou ktorého sa majú získavať terénne údaje, syntaktik Ján Oravec zaradil vyše 200 otázok. No už overovanie použiteľnosti *Inventára* pri terénnom výskume jednoznačne ukázalo, že v rozhodujúcej väčšine sledovaných javov nemožno získať spoľahlivú informáciu odpoveďou na priamu otázku a že metóda navodenia situácie, v ktorej by informátor spontánne použil náležitú nárečovú formu stvárnenia skúmaného syntaktického vzťahu, je rovnako neefektívna. Terénna skúsenosť s *Inventárom* len potvrdila názor J. Štolca, že metóda výskumu nárečovej syntaxe sa musí podstatne odlišovať od metódy výskumu iných jazykových rovin. Podľa jeho mienky treba východiskové údaje pre kartografické spracovanie syntaktických javov čerpať zo súvislých nárečových textov alebo ich zachytávať zo spontánnych prehovorov nositeľov miestnych nárečí. S ohľadom na fakt, že takýto postup veľmi predlžuje fázu zhromaždenia komplexného východiskového materiálu, Štolc navrhol, aby sa vybrané syntaktické javy postupne spracúvali na celom slovenskom jazykovom území formou monografií a štúdií a z mapových príloh k takýmto prácam by sa neskôr mohol zostaviť syntaktický zväzok ASJ¹. Tento postup by zároveň umožnil zachytiť aj rovnoznačné syntaktické konštrukcie v systéme jedného nárečového celku a naznačiť ich miesto na osi základné, bežné, zriedkavé, archaické. Pravda, geografický rozsah syntaktických javov nemožno vymedziť tak presne, ako je to pri fonetických, morfológických, lexikálnych či slovotvorných javoch, no aj primeranými kartografickými prostriedkami vyjadrená informácia, že na časti územia národného jazyka je vyskyt istej syntaktickej konštrukcie kompaktný, kým inde sú doklady na ňu rozptýlené či sporadické alebo je neznáma, má pre dialektologický a historický výskum jazyka nezanedbateľnú výpovednú hodnotu.

Bohaté texty v archíve dialektologického oddelenia Jazykovedného ústavu Ľudovíta Štúra SAV v súčasnosti už umožňujú sledovať vybrané syntaktické javy na celom slovenskom jazykovom území². O terénne údaje získané excerpciou z tohto fondu a z dialektologickej literatúry sa opierame aj pri sondačnom výskume výskytu konštrukcií s nezhodným atribútom vyjadreným infinitívom a s nezhodným atribútom so substantívom verbale.

¹ Otázky súvisiace s výskumom syntaxe slovenských nárečí J. Štolc podrobnejšie rozobral v príspevku *Výsledky, perspektívy a problémy slovenskej dialektológie*, „Slovenská reč“, t. XXXII, s. 216–224.

² Z tohto zdroja sme čerpali materiál pri výskume typov časových viet – pozri Ferenčíková 1986.

Podľa zistenia Jozefa Ružičku (1958) býva v spisovnej slovenčine infinitívny prívlastok pri abstraktných substantívach, „ktorými sa vyjadruje vôľa alebo rozhodnutie, povinnosť alebo potreba, možnosť alebo nemožnosť, schopnosť alebo neschopnosť, právo, príčina a zvyk konať dej vyslovený pripojeným slovesom v neurčitku“ (Ružička 1958: 155). Takéto spojenia sú vo všetkých nárečiach. Na ilustráciu uvádzame po jednom doklade zo stred., záp. i vých. Slovenska: *Malí zme staros_to predat'* (Turecká BB) – *Já soN_čakala na možnozd_veN_sa dostať* (Lapáš NIT) – *Každi ma pravo sebe vibrac* (Dlhá Lúka BAR).

Na rozdiel od spisovnej slovenčiny býva v nárečiach infinitívny atribút aj pri konkrétnych substantívach. Príklady: *Pletávam košíki sedid_repu, sečku fsípať, takje* (Chlebnice DK) – *Dostala som takje topánki na gombičku zapínať* (Pribiš DK) – *Bjelopotočáni robá osli ostrit' kosi* (Podbiel TRS) – *Mladeňec podaroval đefke brošne na blusku zapnuť* (Bobrov NÁM) – *varexa haluški ocjezat* (Ludrová RUŽ) – *Malí zme takú lampu na stuol položit'* (Háj MAR) – *Toto je koší_kukuricu lámať* (Lúčnica n. Žit. VRB) – *Čil robíN_zaz_metle dvor zametať* (Maňa VRB) – *Tu máme málo miesta visázat stromi* (Trenč. Závada TRČ) – *Eščik som teraz rog_do lesa šla na take haluže ohňa roskladac* (Prešov).

Infinitívnym atribútom sa zároveň vyjadruje, na aký cieľ slúži vec pomenovaná nadradeným substantívom. Tento sprievodný význam však neobsahujú výpovede, v ktorých má substantívum podradené infinitívu funkciu príslovkového určenia. Porovnaj: *varexa haluški ocjezat* 'na ociedzanie halušiek'; *metla dvor zametať* 'na zametanie dvora' oproti *topánki na gombičku zapínať* 'zapínané na gombičku'; *lampa na stuol položit'* 'stolová lampa'.

Infinitívny atribút pri konkrétnych je nateraz najbohatšie doložený z oravských nárečí. O tom, že je to aktívny prvok jazykového inventára ich nositeľov, svedčí aj spojenie *lopata sádzat' chleby* v umeleckej próze oravského rodáka Antona Habovštiaka.

V staršej slovenčine sa s infinitívnym atribútom pri konkrétnych substantívach stretáme najmä v historických písomnostiach majetko-právneho charakteru, akými sú testament, súpis pozostalosti, dedičské vysporiadanie, súpis hospodárskeho inventára a podobne. Porovnaj: *tabla gedlo nosyti* (Bystrička 1725) – *ssest sstety praczu česat* (Nitra 1737) – *nebožece ucha kolesam vrtat* (1774 Modrý Kameň)³.

Údaje o fungovaní infinitívneho atribútu v nárečiach na Morave poskytujú práce Věry Michálkovej (1971), Jana Balhara (1974), Stanislava Králíka (1984) a Mileny Šípkovej (1993). Podľa V. Michálkovej (1971: 124) je vo východomoravských nárečiach stav zhodný sa stavom v spisovnej češtine, kde býva infinitívny atribút len pri abstraktach (pozri Grepl, Karlík 1986: 269). S. Králík (1984: 124) ho na západnejšie ležiacej kelčskej nárečovej oblasti tiež zachytil iba v spojení

³ Doklady sú z diel Pramene k dejinám slovenčiny, s. 88; HSSJ III 442; HSSJ IV 167.

s abstraktami. J. Balhar (1974: 53) uvádza, že v lašských nárečiach stáva infinitívny atribút nielen pri substantívach abstraktného významu, ale – hoci zriedkavejšie – aj pri substantívach konkrétnych. Vtedy zároveň vyjadruje, na čo vec pomenovaná nadradeným substantívom slúži⁴. M. Šipková (1993: 75–76) pokladá atributívne infinitívy pri konkrétnych substantívach v hanáckych nárečiach za špecificky nárečové konštrukcie a upozorňuje na ich hojný výskyt pri substantívach vo funkcii slovesno-menného prísudku⁵.

V ukrajinčine je infinitívny atribút bezpríznačným prostriedkom spisovnej syntaxe aj pri konkrétnych – tak napr. v názvoch máp v ukrajinskom nárečovom atlase (AUM) ‘журавель витягати воду’ (I, m. 295), ‘торба годувати коней’ (I, m. 299), ‘діжка квасити капусту та овочі’ (II, m. 54), ‘квартира пити воду’ (II, m. 284), ‘бабка клепати косу’ (III, časť 1., m. 93), ‘знаряддя обрабляти конопляне волокно’ (III, časť 1., m. 77)⁶.

V časti stredoslovenských a okrajovo aj v časti severzápadoslovenských nárečí konštrukcii typu „košík repu kopať“, teda syntaktickej štruktúre **S – Inf + S_{Acc}**, konkuruje konštrukcia typu „košík na repu kopať“ so syntaktickou štruktúrou **S – praep S_{Acc} + Inf**, ktorá vznikla skrížením typu ›košík na repu‹ × ›košík repu kopať‹. Poradie komponentov tohto typu nezhodného atribútu – na rozdiel od typu ›košík repu kopať‹ – je fixné.

Príklady: *Pozjemki sa dobré na čaj na želúdog ľiečiť* (Čimhová TRS) – *Robím košíki na seno znášať zo šopa, menšie košíki na repu kopať, aj takí pre dieťa nosiť do pola som uplietou* (Chlebnice DK) – *Zbieram aj takuo lísta na visib opkladať* (Ratkovo MAR) – *Malí putňe pre kravi napájať* (Socovce MAR) – *nuož na šunju rezať* (Veličná DK) – *habarka na mľeko rostrepáť, dženko pod hrňec položiť* (Slov. Pravno MAR) – *železná okúvačka na kosu kut* (St. Hory BB) – *zakalag na sviňu zaklať* (Stará Bystrica KNM).

Citované práce o syntaxi moravských nárečí tento variant nezhodného atribútu neuvádzajú.

Vo východoslovenských nárečiach sa vo funkcii nezhodného atribútu pri substantíve s konkrétnym významom ešte sporadicky vyskytuje archaická konštrukcia so štruktúrou **S – co + Inf + S_{Acc} / Adv**. Stredná generácia používateľov tamojších nárečí ju už vníma ako zanikajúcu.

Príklady: *Zme pletli perka co mascic kolače* (Kokšov-Bakša KOŠ) – *Mal remiň co britev brušic* (Porúbka GIR) – *Kupilam sebe chustku co na chribed uvjazaic*. (Bracovce MCH) – *Za jednu koruňku bula taka xustočka co na hlavu nošic*. (Trhovište MCH) – *Vecka treba štrikačku co štrikaž hrozno* (Kazimír TRB).

⁴ Por. Balhar 1974: 53: *každy mjel trupku jeden na druheho trubič; to je taška nakupovač*.

⁵ Por. Šipková 1993: 76: *to nebela ženská f polo dělat; to je chlap skale lámat*.

⁶ O infinitívnom atribúte v južnoruských dialektoch pozri Соби́нникова 1961: 147.

Ako obdobu tohto typu infinitívneho atribútu hodnotíme ukrajinskú nárečovú konštrukciu typu *bapka ščob kosy kləpať*, doloženú z okolia Charkova (AUM III, časť 1., mapa 93 ‘бабка (клепати косы)’, bod 70).

Na zachovávanie starej väzby substantíva verbale s akuzatívom, zhodnej s väzbou určitých slovesných tvarov, poukázal už J. Stanislav v monografii o lip-tovských nárečiach (porov. Stanislav 1932: 447). Väzba substantíva verbale s akuzatívom vo funkcii nezhodného atribútu je aj v súčasnosti vysoko produktívna vo väčšine nárečí južnostredoslovenskej skupiny, v systéme nárečí severostredoslovenskej skupiny tiež patrí k živým, no menej častým syntaktickým prostriedkom. Západoslovenským a východoslovenským nárečiam je neznáma.

Príklady: *Bes košíka na repu sézaňá bi sa nězaobišjeu na jar* (Chlebnice DK) – *Nosila som peňjaze za seno vozeňja* (Lipt. Ján LM) – *Tam volade stojí kobilina na drevo rezaňja* (Uhorská Ves LM) – *Mali zme objednaŕke na kapce pleteňja* (Králiky BB) – *Robiu som aj varexe na haluške viberaňja* (Nemecká BRE) – *Druhoh_kúfe bolo oprjeto maštalnuo ohrablo, vile na hnoj kidaňja* (Čelovce MK) – *Su lojtri na drevo vozeňja a na seno vozeňja lojtri* (Hnúšťa RS) – *sitko na krumple pretláčaňja* (Brezno) – *pilka na gróti rezaňja* (Ban. Bystrica) – *šeljake pripravke na lekvár vareňja* (Podsitiňianska BŠ) – *koníg_na drevo pílenja* (Ban. Štiavica) – *robote okolo maku dorábäňja* (Čelovce MK)⁷.

V súčasnej fáze výskumu sa nám javí, že v severnej časti stredoslovenských nárečí majú vyššiu frekvenciu syntaktické konštrukcie s infinitívnym atribútom, t. j. typ „košík repu kopat“ a typ „košík na repu kopat“. Tieto typy sme v centrálnej časti nárečí južnostredoslovenskej skupiny nezachytili.

Determinatívne sklady typu „koník na drevo pílenie“ spomínané monografii o moravských dialektoch neevidujú.

O silnej pozícii štruktúry **praep S + SVerb** v južnostredoslovenských nárečiach svedčí aj skutočnosť, že sa používa vo funkcii viacerých rozvíjajúcich vetných členov, napr. ako príslovkové určenie cieľa: *Na pupok povijaňja bou potrebnej povojňig_zdlže eneho rifa* (Čelovce MK) – *Prišla (suseda) aj na kukuricu moržuvaňja* (Čelovce MK) – *To je iba na hlavu boleňia* (Detva ZVO) – *Išli volat po dedňie krsnje matke na rúxo obľiekaňja* (Priechod BB); príčiny: *Ja idem prať hábej za to drevo dovezeňja* (Lešť MK); predmetu: *Každí musí pristúpid_na poriadog_udržiavaňja* (Detva ZVO)

Hojné doklady na túto konštrukciu vo funkcii nezhodného atribútu poskytujú historické pamiatky stredoslovenskej proveniencie. Ilustračné príklady: *pyla na desky pylenia welika* (Zvolen 1669) – *na cesto valanja tabla drevena* (Bystrica 1725) – *troge krosan na platno tkanya* (s. l. 1737) – *hamriki na kosu kuvangia*,

⁷ O stredoslovenskom sufixe *-ja* (na Orave *-ä, -á, -a*) v tvare nom.-akuz. њо-кмеňов p. Pauliny 1990: 77 a nasled.

liehy na sudy skladanga (M. Kameň 1774) (porov. Majtán, Skladaná 1992: 38, 91; HSSJ 2: 118, 145, 218).

Výsledky sondačného prieskumu geografickej situácie nezhodného prívlastku vyjadreného rozvitým infinitívom a substantívom verbale z celého územia slovenského jazyka nás utvrdzujú v názore, že podstatnú časť archívu východiskových údajov pre syntaktický zväzok *Atlasu slovenského jazyka* treba vybudovať pomocou bohatej excerpcie vybraných syntaktických javov z rozsiahleho súboru súvislých nárečových textov, rovnomerne rozložených po celom slovenskom jazykovom teritóriu. Takto sa zistí nielen inventár a územný rozsah rovnoznačných syntaktických prostriedkov, ale ich frekvencia naznačí aj ich postavenie v súbore syntaktických prostriedkov.

Bibliografia

- Atlas slovenského jazyka red. Jozef Štolc, Ferdinand Buffa, Anton Habovštiak, t. 1–4, Bratislava 1968–1984.
- Balhar Jan, 1974, *Skladba lašských nářečí*, Praha.
- Buffa Ferdinand, 2004, *Slovník šarišských nářečí*, Prešov.
- Ferenčíková Adriana, 1986, *Časové podradovacie súvetie v slovenských nářečiach*, Bratislava.
- Ferenčíková Adriana, 2009, *Spracovanie syntaxe slovenských nářečí metódami jazykového zemepisu*, [w:] *História, súčasný stav a perspektívy dialektologického bádania*, „Jazykovedné štúdie“, t. XXVI, s. 32–37.
- Grepl Miroslav, Karlík Petr, 1986, *Skladba spisovné češtiny*, Praha.
- HSSJ – *Historický slovník slovenského jazyka*, red. Milan Majtán, t. I–VII, Bratislava 1991–2008.
- Inventár syntaktických javov v slovenských nářečiach*, 1974, zostavil Ján Oravec a Adriana Ferenčíková (časť o časových vetách), Bratislava.
- Králík Stanislav, 1984, *Nářečí na Kelečsku*, Praha.
- Majtán Milan, Skladaná Jana (zost.), 1992, *Pramene k dejinám slovenčiny*, Bratislava.
- Michálková Věra, 1971, *Studie o východomoravské nářeční větě*, Praha.
- Pauliny Eugen, 1990, *Vývin slovenskej deklinácie*, Bratislava.
- Ružička Jozef, 1958, *Skladba neurčitku v slovenskom spisovnom jazyku*, Bratislava.
- Stanislav Ján, 1932, *Liptovské nářečia*, Turčiansky Sv. Martin.
- Šipková Milena, 1993, *Stavba věty v mluvených projevech (Syntax hanáckých nářečí)*, Jinočany.
- Štolc Jozef, 1961, *Ku koncepcii atlasu slovenského jazyka*, „Jazykovedný časopis“, t. XII, s. 159–176.
- Štolc Jozef, 1967, *Výsledky, perspektívy a problémy slovenskej dialektológie*, „Slovenská reč“, t. XXXII, s. 216–224.
- AУМ – *Атлас української мови*. Том первий 1984; Том друкый 1988; Том третій 2001, Київ.

Собинникова Валентина И., 1961, Простое предложение в русских народных говорах, Воронеж.

Orientačné lokalizačné značky:

BB – Banská Bystrica

BŠ – Banská Štiavnica

BRE – Brezno

DK – Dolný Kubín

GIR – Giraltovce

KNM – Kysucké Nové Mesto

KOŠ – Košice

LM – Liptovský Mikuáš

MAR – Martin

MCH – Michalovce

MK – Modrý Kameň

NÁM – Námestovo

NIT – Nitra

RS – Rimavská Sobota

RUŽ – Ružomberok

TRB – Trebišov

TRČ – Trenčín

TRS – Trstená

VRB – Vráble

ZVO – Zvolen

Streszczenie

Do badań geograficznego zróżnicowania składni gwarowej metoda gromadzenia danych terenowych za pomocą kwestionariusza nie jest efektywna. Właściwą informację o systemowych strukturach syntaktycznych w dialektach można zdobyć tylko dzięki analizie obszernego kompletu tekstów gwarowych, równomiernie obejmujących ogólnonarodowe terytorium językowe. Na takiej analizie opierają się nasze badania typów przydawki bezokolicznikowej (na p. *metla dvor zametať; košíki na repu kopat; xustočka co na hlavu nošic*) i przydawki niekongruentnej ze substantivum verbale (na p. *varexe na haluške viberaňja; robote okolo maku dorábäňja*), które należą do systemu syntaktycznego wielkiej części gwar słowackich, jednak nie istnieją w języku literackim.